

УДК: 415.63

“МАСНАВИЙ ҲИКМАТЛАРИ” АСАРИДА ҚЎЛЛАНГАН ҲАВОЛА БЎЛАКЛИ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ШАКЛИЙ ТУЗИЛИШИ

Д.Тешабоев

Аннотация

Ушбу мақолада Жалолиддин Румийнинг “Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гапларнинг шаклий тузилиши, шунингдек, қўшма гапларни шакллантирувчи воситалар ва уларнинг семантикаси ҳақида фикр юритилган.

Аннотация

В статье описывается использование в произведении Джалаладдина Руми “Поэма о скрытом смысле” сложных предложений с местоименно-определятельным придаточным, а также рассматриваются их типы, средства составления сложных предложений и их семантика.

Annotation

The article describes the use in the work of Jalaladin Rumi “Poem about the hidden sense” of complex sentences with pronominal-determining clauses, as their types, means of compounding sentences and their semantics.

Таянч сўз ва иборалар: қўшма гап, ҳавола бўлақлар, эргашган қўшма гап, марказий бўлак, нисбий сўзлар, келишик шакли

Ключевые слова и выражения: сложное предложение, местоименно-определятельные придаточные, относительные местоимения, сложноподчиненное предложение с придаточным местоименно-определятельным, надежная форма.

Key words and expressions: Complex sentence, pronominal-attributive adjectives, relative pronouns, compound sentence with pronominal-definitive, case from.

Қўшма гап мавзуси кўп йиллардан бери ўзбек тилшуносларининг диққатини ўзига жалб этиб келаётган муаммолардан бири ҳисобланади. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, бу мавзу тилшуносликнинг кенг ўрганилган соҳаларидан биридир, лекин ҳалигача бу мавзуга оид муаммолар тўлиқ ҳал этилган деб бўлмади.

Қўшма гап фикр ифодаси жиҳатидан синтактик шаклнинг энг юқори ва мураккаб кўринишларидан биридир.

Ҳавола бўлақларнинг (нисбий сўзлар) эргашган қўшма гап қисмларини бириктиришдаги роли “Ўзбек тили грамматикаси”да алоҳида ёритиб ўтилган. Унда ҳавола бўлақлар (нисбий сўзлар)нинг ўзига хос хусусиятлари, улар қатнашган эргаш гапли қўшма гапларнинг структураси, ҳавола бўлақларнинг характери ва синтактик вазифалари, улар билан қўшма гапнинг кейинги қисмида келувчи кўрсатиш олмошларининг мослашиш ёки

мослашмаслиги, ҳавола бўлақлар ифодалайдиган тушунчалар каби масалалар ҳақида батафсил маълумотлар берилган[1.243].

Мазкур мақоламизда Жалолоддин Румийнинг “Маснавий ҳикматлари” асарида [2] қўлланган ҳавола бўлақли қўшма гапларни турли шаклий ва мазмуний гуруҳларга ажратиб, уларнинг умумий ва хусусий томонларини таҳлил қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб олдик.

“Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлақли қўшма гаплардаги эргаш гапнинг кесими турли сўз туркумлари билан ифодаланиши мумкин.

- *содда от-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

Деди Пайғамбар: эваз имкони йўқ, Кимда сабр **йўқ**, демак иймони йўқ.

- *мураккаб от-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

Ишқ ила кимнинг яқоси **чок эрур**, Ҳирсдин озоду айбдин пок эрур.

Асарда ҳавола бўлақли қўшма гаплардаги от-кесимнинг уюшган ҳолда келганлигини ҳам учратиш мумкин.

Кимки **танбал, ношукур, бесабр эмиш**, Ул шуни билсинки, жойи жабр эмиш.

- *содда феъл-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

а) содда туб феъл билан:

Кимки, Оллоҳим, **демишдир** ҳар куни, Оқибат, банм дегай Оллоҳ уни.

б) содда ясама феъл билан:

Кимсаким шамъи Худони пуфлагай, Баски билдинг, амрига этгил амал.

- *Мураккаб феъл-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

Кимки ёмон бир дўстгаким **сабр айлагай**, Сабр ила кўнглин мунаввар айлагай.

Ушбу асардаги айрим ҳавола бўлақли қўшма гапларда гапнинг марказий бўлаги ҳисобланган кесимни ўзгарган тартибда қўлланган ўринларини ҳам кузатишимиз мумкин.

Кимки **узмас эрса** Оллоҳдан **назар**, Унга бўлгай нури Оллоҳдин асар.

Ҳавола бўлакли қўшма гапларни шаклий ва мазмуний тузилишига кўра бир неча турга ажратиш мумкин. Шаклига кўра турларга ажратишга асосий эътибор ҳавола бўлақларнинг грамматик шаклига қаратилади. Маълумки, айрим қўшма гапларда нисбий сўз бирор келишикда келади ва шунга кўра муайян синтактик вазифани бажаради.

Ҳавола бўлакли қўшма гаплар шаклида бош ва эргаш гап таркибидаги ҳавола бўлақлар ўзаро мослашиши ёки мослашмай қолиши ҳам кузатилади.

“Маснавий ҳикматлари”да қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гаплардаги дейксик бирликлар, яъни ҳавола бўлақлар турли келишик шаклида қўлланган.

- *бош келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;*

Ким этар ҳуснин зиёда ошкор, Бўлгай ул юз минг фалокатга дучор.

- *бош ва қаратқич келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;*

Кимки тарк айлар эса майлу ҳаво, Унинг кўзлари сирлага бўлгай ошно.

- *бош ва тушум келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;*

Кимки ошиқдир, уни маъшуқа бил, Ким севилгайдирки, бас, севгайдир ул.

- *бош ва жўналиш келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;*

Ким ҳалол эрса, ҳалолдин ризқ анга, Ёрни сев, ранжитса, ранж етгай сенга.

- *бош ва ўрин-пайт келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;*

Эй рафик, бил эмди ҳикмат шул турур: Кимда дард эрса, ўшал огоҳ эрур.

- *тушум келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;*

Гар бошингга тушса бир тухмат иши, Билки, кимнингдир дуойи қарғиши.

- *ўрин-пайт ва қаратқич келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар.*

Деди Пайғамбар: эваз имкони йўқ, Кимда сабр йўқдир, демак иймони йўқ.

Асарда турли келишик шаклидаги ҳавола бўлақлардан бирининг тушиб колган ўриниларини ҳам учратиш мумкин. Белгисиз қўлланган ҳавола бўлақларнинг ўрни нутқ жараёнида сезилиб туради.

- бош келишикли ҳавола бўлакнинг тушиб қолиши;

Кимки бизга ранжу озор этгуси, (Ул)Танг эмас, дарду аламга етгуси.

- қаратқич келишикли ҳавола бўлакнинг тушиб қолиши;

Кимки танбал, ношукур, бесабр эмиш, Ул шуни билсинки, (унинг) жойи жабр эмиш.

- тушум келишикли ҳавола бўлакнинг тушиб қолиши;

Гар бошингга тушса бир тухмат иши, (Шуни) Билки, кимнингдир дуойи қарғиши.

- жўналиш келишикли ҳавола бўлакнинг тушиб қолиши.

Кимки бергай, эй Худойим, сийла, бас, Ҳар дирамга айлагил юз минг эваз.

Юқоридагилардан маълум бўладики, “Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гапларни қуйидагича гуруҳларга ажритишимиз мумкин:

- 1) бош келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;
- 2) бош ва қаратқич келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;
- 3) бош ва тушум келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;
- 4) бош ва жўналиш келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;
- 5) бош ва ўрин-пайт келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;
- 6) тушум келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;
- 7) ўрин-пайт ва қаратқич келишик шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар.

Умуман, ҳавола бўлакли қўшма гаплар “ҳавола бўлакли қўшма гаплар” микромайдони доирасида, бутун тил системасида алоҳида ўрин тутди.

Жалолiddин Румийнинг “Маснавий ҳикматлари” асаридаги ҳавола бўлакли қўшма гапларни майдон назарияси асосида ўрганиш идеографик луғатлар тузишда ҳам муносиб аҳамият касб этади. Бу эса “Маснавий ҳикматлари” асаридаги мураккаб синтактик бирлик бўлган ҳавола бўлакли

қўшма гапларни осон ўзлаштиришга, у ёки бу тушунчаларни ифодаловчи хавола бўлакларни топишга қулай восита вазифасини бажаради.

Адабиётлар:

1. Жалолоддин Румий. Маснавий ҳикматлари. – Т.: Наврўз. 2016.
2. Маҳмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. -Тошкент: Ўқитувчи. 1995.
3. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.-Жиззах: 2007.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. –Тошкент: Фан. 1976.

Тешабоев Дилмурод Раҳматжонович преподаватель ФерГУ
**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “ПОЭМА С СКРЫТОМ
СМЫСЛЕ” СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С МЕСТОИМЕННО-
ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ**

Аннотация. В статье описывается использование в произведении Джалаладдина Руми “Поэма о скрытом смысле” сложных предложений с местоименно-определяющим придаточным, а также рассматриваются их типы, средства составления сложных предложений и их семантика.

Ключевые слова: сложное предложение, местоименно-определяющие придаточные, относительные местоимения, сложноподчиненное предложение с придаточным местоименно-определяющим, падежная форма.

Тешабоев Дилмурод Раҳматжонович teacher of the FSU
**THE USE OF COMPLEX SENTENCES WITH PRONOMINAL-
DETERMINING CLAUSES IN THE “POEM ABOUT
THE HIDDEN SENSE”**

Annotation. The article describes the use in the work of Jalaladin Rumi “Poem about the hidden sense” of complex sentences with pronominal-determining clauses, as their types, means of compounding sentences and their semantics.

Key words: Complex sentence, pronominal-attributive adjectives, relative pronouns, compound sentence with pronominal-definitive, case from.